

RYSZARD KAMIŃSKI

Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Kujawsko-Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Minikowie, w latach 2019–2021 podsekretarz stanu w Ministerstwie Rolnictwa i Rozwoju Wsi

ORCID: 0000-0003-4717-1942

Adres e-mail: r.kaminski@pro.onet.pl

doi: 10.53098/978-83-89900-71-5_12

Wybrane wyzwania klimatyczne i społeczne polskiej wsi 2044

Z dużym zainteresowaniem analizuje się dzisiaj przewidywania przyszłości kilkunastu autorów z roku 2005¹. Jak się okazuje, generalnie procesy społeczne i gospodarcze dzieją się na wsi znacznie wolniej, niż przewidywała większość ekspertów. Są jednak i takie, które zaskakują – i tym warto się przyjrzeć, by z większą pokorą pokusić się o przewidywania stanu polskiej wsi w roku 2044. W 2021 roku Komisja Europejska przedstawiła *Długoterminową wizję obszarów wiejskich do roku 2040*², w której zidentyfikowała wyzwania i obawy, a także podkreśliła najbardziej obiecujące możliwości dostępne dla tych regionów. Zawarto tam propozycję Paktu oraz Planu działania UE na rzecz obszarów wiejskich, których celem są silniejsze, połączone ze sobą, odporne i dobrze prosperujące wsie europejskie.

W poniższym tekście kilka elementów nawiązuje do europejskiego dokumentu. To np. szukanie rozwiązań problemów wynikających ze zmian klimatu i samowystarczalność energetyczna, a także problemy społeczne wynikające z dezagraryzacji wsi. Generalnie jednak poniższy tekst jest próbą zwrócenia uwagi na kilka aspektów funkcjonowania polskiej wsi dzisiaj i za nieco ponad 20 lat; inne obszary pozostawia reszcie autorów oraz bogactwu pluralistycznej i komplementarnej konwencji publikacji.

Nadchodzące nieuchronne zagrożenia i konflikty

Jakkolwiek w europejskiej, „unijnej” wizji przyszłości rozwoju obszarów wiejskich przewidyje się raczej pozytywne scenariusze, to jednak trzeba mieć na uwadze wiele potencjalnych zagrożeń, z którymi trzeba będzie się zmagać za kilkanaście lat. Warto wskazać kilka potencjalnych źródeł konfliktów obecnych już dzisiaj i mających (niestety!) potencjał do rozwoju do roku 2044.

¹ J. Wilkin (red.), *Polska wieś 2025. Wizja rozwoju*, Fundacja Fundusz Współpracy, Warszawa 2005.

² https://enrd.ec.europa.eu/enrd-thematic-work/long-term-rural-vision/long-term-rural-vision-portal_pl (dostęp: 15.03.2023).

Rolnicy jako mniejszościowa grupa mieszkańców. Bardzo prawdopodobnym nowym wyzwaniem będzie zmiana struktury społecznej i zawodowej mieszkańców wsi. Coraz bardziej wydajni rolnicy będą produkowali żywność w swoich wyspecjalizowanych i coraz większych gospodarstwach. Jednocześnie będą musieli coraz bardziej akceptować obok siebie innych mieszkańców wsi, którzy nie będą mieli żadnego związku z rolnictwem – wybiorą wieś jako miejsce do życia lepsze niż miasto. To właśnie nowi mieszkańcy wsi będą chcieli coraz bardziej decydować o jej kształtowaniu jako środowiska swojego życia i pracy. Można się tu spodziewać wybuchu wielu konfliktów społecznych, które około roku 2020 „tłą się” wokół „wiejskich spraw”.

Uciążliwość intensywnej produkcji rolniczej dla mieszkańców wsi niezwiązanych z rolnictwem. Jest to prosta konsekwencja zmiany struktury społeczno-zawodowej wsi. Jeżeli rolnicy prowadzący swoją produkcję na polach, w oborach czy chlewniach będą musieli produkować więcej, oznacza to produkcję bardziej intensywną i pociąga za sobą wiele uciążliwości dla pozostałych mieszkańców wsi. To nie tylko rozpowszechniane w mediach konflikty o składowanie lub stosowanie obornika czy gnojowicy i związane z tym zapachy, lecz także aplikowanie nawozów mineralnych, środków ochrony roślin, transport i hałas pracujących ciągników czy maszyn rolniczych, a niekiedy również zwierząt gospodarskich (!).

Dostęp do elementów infrastruktury szczególnie pożądanых przez „nowych mieszkańców”. Od wielu lat najczęściej powracającym tematem w dyskusjach i debatach mieszkańców wsi z władzami lokalnymi są drogi. Oddalenie wsi od podstawowych usług (sklepów, urzędów, szkół, instytucji kultury) rozpałało dyskusje i generowało żądania wybudowania dogodnych dróg. Za kilkanaście czy może 20 lat wobec pojawiania się rzesz nowych mieszkańców wsi te oczekiwania będą coraz większe. Wykonywanie wielu zawodów jest dzisiaj możliwe „na odległość” i to zjawisko również będzie się upowszechniało. Jednak aby tzw. praca zdalna była możliwa, potrzeba odpowiedniej infrastruktury połączeń internetowych. Inwestycje w takie połączenia na obszarach o rozproszonej zabudowie są nieopłacalne dla podmiotów komercyjnych i dlatego będą się pojawiały – słuszne skądinąd – oczekiwania zapewnienia dostępu do szybkich łączy internetowych. W przyszłości może to decydować w stopniu równym jak infrastruktura drogowa o tempie rozwoju konkretnych gmin lub szerzej rozumianych obszarów wiejskich.

Nowe, kontrowersyjne elementy krajobrazu wiejskiego. Uciążliwości dla mieszkańców i potencjalne źródła konfliktów tkwią także w takich generalnie pożądanых zmianach, jak budowa instalacji odnawialnych źródeł energii (OZE). W dobie zmian klimatu, kryzysu gospodarczego, wyczerpywania się zasobów surowców nieodnawialnych na obszarach wiejskich można potencjalnie łatwiej niż w granicach miast instalować elektrownie wiatrowe, farmy fotowoltaiczne czy biogazownie. Każdy z tych rodzajów inwestycji, ostatecznie prowadzący do wytwarzania powszechnie pożądaney energii odnawialnej, budzi ogromne kontrowersje, rodzi konflikty i protesty lokalnych społeczności. Jakkolwiek większość społeczeństwa zgadza się z koniecznością czerpania z „czystej i odnawialnej energii”, to jednak mieszkańcy wsi najczęściej uważają, że same instalacje powinny być zlokalizowane możliwie daleko od ich posesji i miejsc zamieszkania. Te problemy w wielu krajach są rozwiązywane poprzez włączanie

lokalnych społeczności nie tylko w dyskusje o lokalizacji takich instalacji, lecz także w czerpanie z nich korzyści. Kiedy pojedyncza osoba lub zorganizowani mieszkańcy zostają współwłaścicielami instalacji i czerpią z tego wymierne korzyści, łatwiej przychodzi im zaakceptować takie inwestycje. Do takich rozwiązań można również zaliczyć powoływanie do istnienia społeczności energetycznych. W Polsce tworzenie ich w formie spółdzielni energetycznych stało się możliwe w 2019 roku wskutek nowelizacji odpowiedniej ustawy³. Proces tworzenia takich społeczności i ich potencjalny wpływ na sytuację obszarów wiejskich około roku 2044 zostały opisane w jednym z dalszych akapitów.

Zmiany klimatu. Jedną z ważniejszych determinant sytuacji polskiej wsi w roku 2044 będą postępujące zmiany klimatu. Wpłyną one na obawy o samowystarczalność żywnościową ludności całego świata, której liczba będzie rosła. Raport ONZ z 2019 roku⁴ wykazał, że w kolejnych dekadach będzie się nasilał problem kurczących się zapasów żywności. „The New York Times”, powołując się na raport, podaje⁵, że pół miliarda ludzi żyje w miejscach zamieniających się w pustynie, a żyzna gleba jest niszczona od 10 do 100 razy szybciej, niż się formuje.

Przyspieszające zmiany klimatu jeszcze pogorszą tę sytuację, ponieważ powodzie, susze, burze i inne ekstremalne warunki pogodowe stanowią realne zagrożenie dla globalnej podaży żywności. Już obecnie ponad 10% światowej populacji jest niedożywione, a niedobory żywności mogą doprowadzić do wzrostu migracji. Według wspomnianego wcześniej raportu ONZ⁶ niedobory żywności prawdopodobnie dotkną biedniejsze rejony świata znacznie bardziej niż te bogatsze. Może to zintensyfikować migracje. Ocieplanie się klimatu spowoduje nasilone susze, powodzie, fale upałów, pożary i inne zjawiska pogodowe, co tylko przyspieszy tempo degradacji gleby.

Można przewidywać, że w Polsce konsekwencją tych przemian będą najpierw zmiany w zakresie sposobów i technologii produkcji żywności. Rolnictwo będzie uzależnione od warunków zewnętrznych. Będzie coraz bardziej skoncentrowane w coraz mniejszej liczbie wyspecjalizowanych gospodarstw rolnych, zdolnych do produkcji w warunkach ekstremalnych.

W poszukiwaniu lokalnych rozwiązań globalnych problemów

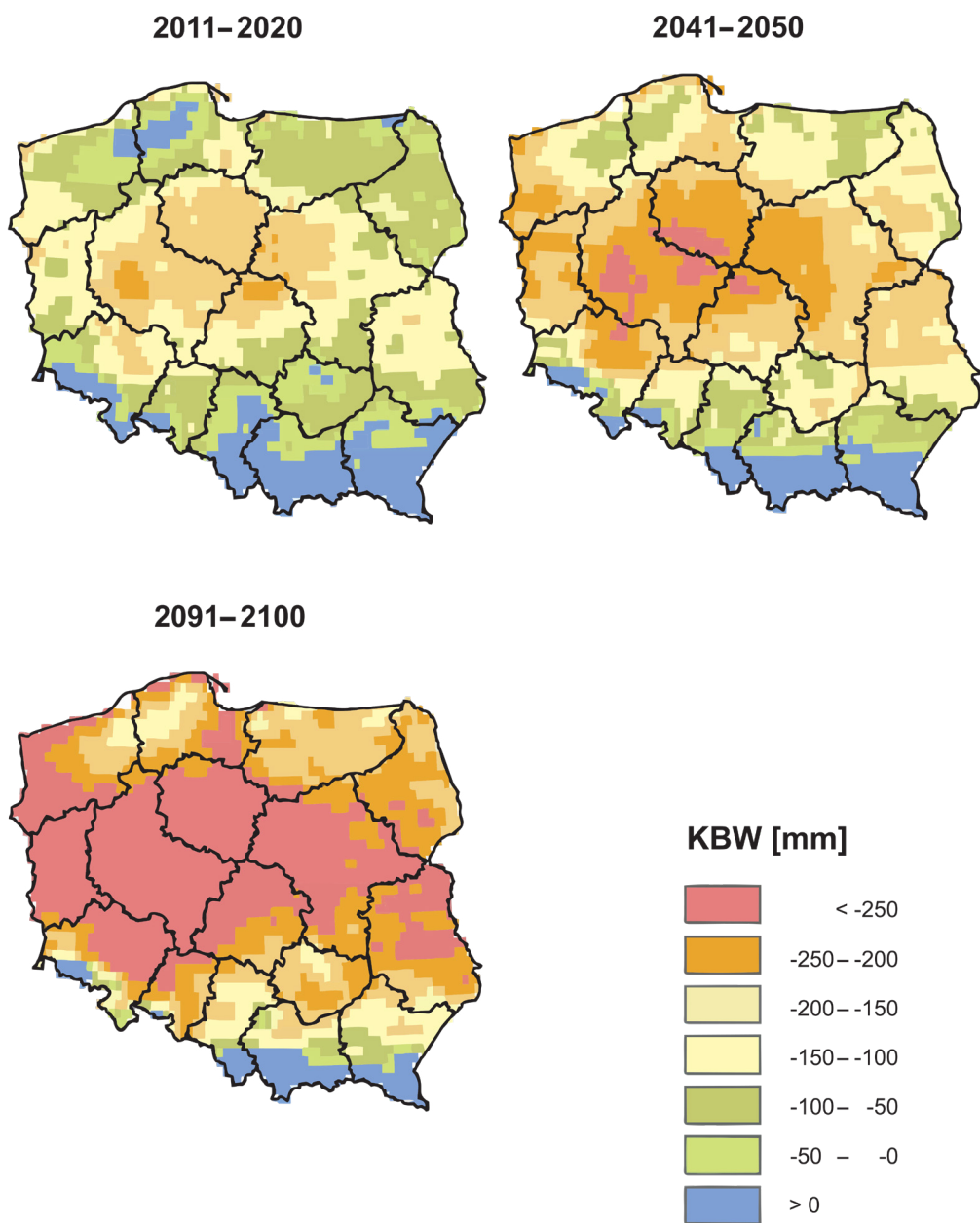
Obecnie narasta przekonanie o tym, że warto podejmować różne działania lokalne, które mają wpływ na przeciwdziałanie procesom dziejącym się w szerszej skali. Poniżej przedstawiam wybrane przykłady działań lub rozwiązań istniejących obecnie i nadchodzących kryzysów lub zagrożeń, które mogą i powinny być kontynuowane w roku 2044.

³ Ustawa z 19 lipca 2019 roku o zmianie ustawy o odnawialnych źródłach energii (Dz.U. 2018, poz. 2389 i 2245 oraz Dz.U. 2019, poz. 42, 60 i 730).

⁴ <https://www.un.org/en/academic-impact/worlds-food-supply-made-insecure-climate-change> (dostęp: 16.03.2023).

⁵ <https://www.nytimes.com/2019/08/08/climate/climate-change-food-supply.html?action=click&module=Top%20Stories&pgtype=Homepage> (dostęp: 16.03.2023).

⁶ Patrz przypis 5.

Rysunek 1. Średnie wartości klimatycznego bilansu wodnego (KBW) w Polsce – scenariusze 2011–2100 według scenariuszy klimatycznych w okresie od kwietnia do września w latach 2011–2020, 2041–2050 oraz 2091–2100
Źródło: IUNG Puławy.

Lokalne odpowiedzi na globalne zmiany klimatyczne

Wzrost liczby niekorzystnych dla produkcji rolnej zjawisk ekstremalnych, takich jak upały, susze, nawalne deszcze, znacznie przewyższa korzystne zjawiska związane ze zmianami klimatycznymi, jak chociażby możliwość uprawy roślin ciepłolubnych na coraz większym obszarze kraju. Podjęcie odpowiednich działań może ograniczyć wpływ zagrożeń wynikających ze zmian klimatu na bezpieczeństwo żywnościowe⁷. Prognozowany na podstawie dostępnych scenariuszy klimatycznych wzrost temperatury w kolejnych latach uświadamia, że należy monitorować przebieg pogody, co pozwoli na przygotowanie się do nadchodzących zmian. Stopniowe ocieplanie się klimatu będzie się przyczyniać do pogarszania się produktywności gleb, ograniczania ich wilgotności oraz ilości węgla w glebie. W ostateczności będzie to wpływać na zmniejszenie potencjału dla zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego.

Ten niezbyt optymistyczny obraz ilustrują prognozy Klimatycznego Bilansu Wodnego (rysunek 1.)⁸. Jak przewidują Jerzy Kozyra i inni badacze z IUNG w Puławach⁹, w obliczu obserwowanych zachodzących zmian klimatu należy poważnie podejść do kwestii bezpieczeństwa żywnościowego – zarówno naszego kraju, jak i całego świata.

W roku 2020, po kilku latach występowania w Polsce dotkliwej i bardzo kosztownej dla rolników oraz budżetu państwa suszy, zaproponowano, aby skorzystać z doświadczeń takich krajów, jak Hiszpania, które od wieków zmagają się z niedoborami wody. Jednym z pomysłów przygotowania się na nadchodzące nieuchronne zmiany klimatyczne w rolnictwie było skorzystanie z inspiracji funkcjonujących od ponad tysiąca lat w Hiszpanii tzw. rad wodnych, nazywanych również trybunałami wodnymi. Miały one zarządzać dostępem i wykorzystaniem zasobów wodnych na wybrzeżu oraz rozstrzygać związane z tym konflikty. W Polsce w roku 2020 ekstremalna susza uświadomiła potrzebę pokonania barier instytucjonalnych, polegających na podziale kompetencji, zadań i podejmowanych działań na wiele instytucji publicznych, takich jak kilka odpowiedzialnych ministerstw, Państwowe Gospodarstwo „Wody Polskie”, samorządy gminne, powiatowe i wojewódzkie, podmioty prywatne, spółki wodne i inne organizacje zrzeszające rolników oraz instytucje ochrony przyrody. Podjęta wtedy przez Ministerstwo Rolnictwa inicjatywa tworzenia lokalnych partnerstw wodnych (LPW) miała na celu zacieśnienie współpracy pomiędzy wszystkimi podmiotami działającymi na poziomie regionalnym i lokalnym w zakresie gospodarowania wodą. Dla zapewnienia jednolitego sposobu realizacji zadań związanych z gospodarką wodną na obszarze całego kraju w zadania związane z przygotowaniem i tworzeniem LPW włączono Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie (CDR). Działania podjęte przez CDR zmierzały do zapewnienia wsparcia pracy wojewódzkich koordynatorów ds. wody w ośrodkach doradztwa rolniczego (ODR). Jak podaje CDR w Brwinowie, po trzech latach wdrażania w życie tej inicjatywy, tj. w roku 2022,

⁷ Z.M. Karaczun, J. Kozyra, *Wpływ zmian klimatu na bezpieczeństwo żywnościowe Polski*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2020.

⁸ <https://susza.iung.pulawy.pl/kbw/2022,14/> (dostęp: 16.03.2023).

⁹ [https://www.iung.pl/sir/SiR%2067\(21\)%20ISBN%20elektroniczny%20z%20okC5%82adk%C4%85.pdf](https://www.iung.pl/sir/SiR%2067(21)%20ISBN%20elektroniczny%20z%20okC5%82adk%C4%85.pdf) (dostęp: 16.03.2023).

powołano już 197¹⁰ lokalnych powiatowych partnerstw ds. wody¹¹. Powiatowe partnerstwa wodne w porozumieniu z samorządami i jednostkami naukowymi oraz agendami rządowymi opracowują powiatowe plany wodne, a wspólnie z ODR-ami wspierają gminne spółki wodne, samorządy gminne i poszczególnych rolników w pozyskiwaniu środków na inwestycje zmierzające do racjonalnego gospodarowania wodą.

Trudno dzisiaj przewidywać, czy (podobnie jak w Hiszpanii) polskie lokalne partnerstwa wodne przetrwają 1000 lat. Wyzwania związane ze zmianami klimatycznymi i ich wpływ na prowadzenie produkcji rolnej wydają się obecnie tak wielkie, że funkcjonowanie takich partnerstw będzie z pewnością niezbędne również w roku 2044.

Przeciwdziałanie ubóstwu i wykluczeniu energetycznemu wsi

Poważnym wyzwaniem początku XXI wieku jest również ograniczenie dostępu do nieodnawialnych surowców energetycznych. Polski sektor energetyczny zmagają się obecnie z wieloma problemami wynikającymi z przyjętej polityki energetycznej i klimatycznej UE, a także z rosnącymi kosztami wytwarzania energii (związanymi głównie z ograniczeniem emisji gazów cieplarnianych) oraz z kosztami jej przesyłu i dystrybucji. Te procesy nabrały nowego wymiaru w roku 2022, kiedy to po inwazji Rosji na Ukrainę kwestia dostępu do surowców energetycznych stała się jedną z przyczyn konfliktu zbrojnego, a ich dostarczanie lub blokowanie tego dostępu – jedną z metod walki. Rozchwianie rynków energetycznych i bardzo poważne konsekwencje gospodarcze dla całego świata to przejawy problemów, z jakimi zmagają się obecnie poszczególne kraje i w ogóle ludzkość. Jedną z możliwości rozwiązania tych problemów jest rozwój tzw. energetyki rozproszonej (obywatelskiej), zakładającej udział odbiorców końcowych zarówno w produkcji energii, jak i jej efektywnym wykorzystaniu.

Obszary wiejskie z ich podstawową cechą rozproszonego zaludnienia oraz tradycyjną funkcją produkcji rolniczej od wielu lat wydają się bardzo dobrymi miejscami dla rozwoju odnawialnych źródeł energii¹². Ze względu na swoją specyfikę, w tym potrzebę połączeń sieciowych, rozproszona energetyka obywatelska funkcjonuje najbardziej efektywnie wtedy, gdy łączy wielu drobnych wytwórców energii z tymi, którzy korzystają z niej w skali lokalnej. W ten sposób tworzone są tzw. społeczności energetyczne. W Polsce usankcjonowano model tworzenia takich społeczności w postaci spółdzielni energetycznych poprzez przyjęcie nowelizacji ustawy o OZE z 19 lipca 2019 roku oraz ustaw regulujących funkcjonowanie spółdzielni^{13, 14}. Przedmiotami działań spółdzielni energetycznych są wytwarzanie energii elektrycznej, biogazu lub ciepła w instalacjach odnawialnych źródeł energii i zaspokajanie zapotrzebowania na energię elektryczną, biogaz lub ciepło członków spółdzielni energetycznej przyłączonych do

¹⁰ Na 314 istniejących powiatów ziemskich.

¹¹ https://woda.cdr.gov.pl/images/aktualnosci/funkcjonowanie_LPW.pdf (dostęp: 16.03.2023).

¹² G. Maślach, R. Czaja, *Odnawialne Źródła Energii na obszarach wiejskich i miejsko-wiejskich*, „Poradnik Samorządowy – Gospodarz” 2022, Stowarzyszenie na rzecz Efektywności im. prof. Zmijewskiego.

¹³ Ustawa Prawo spółdzielcze (Dz.U. 1982 nr 30, poz. 210).

¹⁴ Ustawa o spółdzielniach rolniczych (Dz.U. 2018, poz. 2073).

zdefiniowanej obszarowo sieci dystrybucyjnej elektroenergetycznej o napięciu znamionowym niższym niż 110 kV, sieci dystrybucyjnej gazowej albo sieci ciepłowniczej. Spółdzielnia energetyczna jest formą prawną umożliwiającą produkcję energii, dedykowaną osobom zamieszkującym gminy wiejskie i miejsko-wiejskie oraz podmiotom funkcjonującym na ich terenach.

Na początku XXI wieku spółdzielnie energetyczne, będące jedną z form energetyki obywatelskiej, są już bardzo mocno rozpowszechnione w krajach Europy Zachodniej (głównie w Niemczech, Austrii czy Belgii)¹⁵. W Polsce w 2023 roku formalnie zarejestrowanych jest zaledwie kilka spółdzielni energetycznych, a tworzone są co najmniej cztery pilotażowe spółdzielnie, ustanowione we współpracy wybranych samorządów lokalnych na terenie województw kujawsko-pomorskiego oraz podlaskiego przy wsparciu ekspertów z zakresu energii odnawialnej oraz spółdzielczości z Polski i Niemiec¹⁶. Proces rejestracji obejmuje obecnie kilkadziesiąt lokalnych inicjatyw tworzenia spółdzielni energetycznych (przynajmniej po kilka na Podlasiu, w gminach: Michałowo, Stawiski, Korycin i Turośl Kościelna). W województwie kujawsko-pomorskim zaawansowane prace dotyczą gmin Łubianka i Rypin, a gmina Nakło nad Notecią i kilka innych są na etapie działań wstępnych. Społeczności energetyczne jako pomysł integrowania rozproszonych źródeł energii i jej konsumentów, które w Polsce najczęściej przyjmuje formę spółdzielni energetycznych, wydają się właściwymi sposobami rozwiązywania takich problemów. Tworzenie spółdzielni energetycznych lub podobne lokalne oddolne inicjatywy i rozwiązania integrujące energetykę rozproszoną to bardzo realny scenariusz przyszłości wsi. Na ile takie lokalne rozwiązania staną się powszechne i przyczynią się do choćby lokalnej samowystarczalności energetycznej, wpisując się w pożądaną trend przeciwdziałania negatywnym zmianom klimatu pomimo obiecującego początku – pokaże czas.

W 2044 roku jednym z większych wyzwań społecznych w Polsce będzie opieka nad osobami starszymi. Na obszarach wiejskich szansą na zmniejszenie skali tego problemu jest tworzenie gospodarstw opiekuńczych. Przygotowywane są ramy prawne i opracowywane modele funkcjonowania takich gospodarstw, które wpisują się w coraz bardziej popularny nurt tzw. rolnictwa społecznego (rolnictwa zaangażowanego społecznie).

Podsumowanie

Przygotowana w 2021 roku przez Komisję Europejską *Długoterminowa wizja obszarów wiejskich do roku 2040*¹⁷ zawiera zarówno wyzwania i obawy, jak i sugestie możliwych rozwiązań; wskazuje pewne możliwości dostępne dla wsi. Kilka opisanych wyżej wyzwań i możliwych rozwiązań jest spójnych z bieżącą sytuacją oraz spodziewanymi możliwymi procesami – prze-

¹⁵ G. Maślach, R. Czaja, *Spółdzielnie energetyczne jako nowy podmiot na lokalnym rynku energii – szansa rozwoju dla gmin i społeczności*, „Gospodarz” 2020, nr 9.

¹⁶ To wsparcie zapewniał projekt *Rozwój obszarów wiejskich poprzez odnawialne źródła energii – RENALDO*, realizowany w województwach kujawsko-pomorskim i podlaskim w latach 2021–2023, a finansowany przez Unię Europejską (*European Climate Initiatives – EUKI*) oraz Rząd Federalny Republiki Niemiec.

¹⁷ https://enrd.ec.europa.eu/enrd-thematic-work/long-term-rural-vision/long-term-rural-vision-portal_pl (dostęp: 16.03.2023).

ciwdziałaniem problemom obszarów wiejskich w Polsce w latach 2023–2044. Walka z niedoborami wody w rolnictwie, zapewnienie samowystarczalności energetycznej oraz możliwość prowadzenia rolnictwa społecznego (nowe funkcje gospodarstw rolnych) to realne szanse na poszukanie lokalnych odpowiedzi na globalne wyzwania. Zmiany klimatu mogą nieść ze sobą również inne problemy, jak choćby wspomniane tylko zagrożenie niedoborami żywności w różnych częściach świata, które z kolei mogą być przyczynami różnych konfliktów i dużych fal migracyjnych z południa w kierunku północnym.

Należy się spodziewać, że przyszłość przyniesie też wiele innych wyzwań w obrębie obszarów wymienionych w tym tekście – także zupełnie inne, nowe, nieopisane powyżej, jak wdrażanie rozwiązań cyfrowych, potrzeba poszukiwania nowych źródeł żywności i technologii jej wytwarzania. To będą wyzwania kilkunastu lub kilkudziesięciu kolejnych lat.

Kwestią zaledwie wspomnianą w powyższym tekście jest przeorientowanie funkcjonowania wspólnot mieszkańców obszarów wiejskich. Nowe funkcje wsi, szeroko rozumiana globalizacja, nowe sposoby komunikowania się, nowe uwarunkowania transportu i przemieszczania się ludzi oraz towarów, nowe sposoby świadczenia usług... Pomimo wspomnianych we wstępie zastrzeżeń dotyczących tego, że nie wszystkie procesy dzieją się tak szybko, jak przewidują eksperci, należy zaryzykować tezę, iż polska wieś 2044 roku będzie się zdecydowanie różniła od tej z roku 2023. Należy tylko mieć nadzieję, że suma zjawisk pozytywnych przewyższy sumę tych niekorzystnych i zagrożeń. Ostatecznie wierzę w to, że wieś, również w Polsce w roku 2044, ma szansę być dobrym miejscem do życia.